

УДК 343.13:343.296

Карпенко Михайло Олегович –

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету України
імені Ярослава Мудрого (м. Харків)

Деякі питання вирішення цивільного позову в кримінальному провадженні

У статті зроблена спроба наукового аналізу конкретної процесуальної ситуації, яка пов'язана з перспективою розгляду цивільного позову в кримінальному провадженні у разі смерті цивільного позивача на етапі апеляційного розгляду справи. Зроблений висновок та надані рекомендації, спрямовані на правильне застосування положень Кримінального процесуального кодексу України в даному випадку.

Ключові слова: кримінальне провадження, цивільний позов, правонаступництво, кодекс, засада.

В статье сделана попытка научного анализа конкретной процессуальной ситуации, связанной с перспективой рассмотрения гражданского иска в уголовном процессе в случае смерти гражданского истца на этапе апелляционного рассмотрения дела. Сделано заключение и даны рекомендации относительно правильного применения положений Уголовного процессуального кодекса Украины в данном случае.

Ключевые слова: уголовное производство, гражданский иск, правопреемство, кодекс, принцип.

There is the attempt of scientific analysis of procedural situation at hand connecting with the perspective civil suit consideration at the criminal proceeding in the event of the civil claimant's death in the phase of advocacy at the article. There are made findings of the Criminal Procedure Code's provisions adequate use in casu and recommendations are given.

Key words: criminal proceeding, civil proceeding, legal succession, the Code, principle.

Постановка проблеми. Із прийняттям Кримінального процесуального кодексу України 13 квітня 2012 р. (далі по тексту КПК) запроваджені нові підходи до вирішення цивільного позову в кримінальному провадженні. Разом з тим, норми КПК, що регламентують підстави та процедуру розгляду цивільного позову, іноді неоднозначно трактуються практичними працівниками, що призводить до неоднаковості практики застосування того чи іншого положення КПК.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам розгляду цивільного позову в кримінальному провадженні постійно приділяється пильна увага з боку науковців. Достатньо лише зазначити юристів, які рухалися у відповідному науковому напрямку. Це: Ю.Р. Адоян, С.О. Александров, С.А. Альперт, В.А. Азаров, В.П. Бож'єв, В.І. Батюк, В.Г. Власенко, П.П. Гурєєв, М.І. Гошовський, Ю.М. Грошевий, Н.І. Газетдинов, В.Г. Даєв, А.Д. Давлетов, З.З. Зінатулін, Л.Д. Кокорєв, В.В. Кривобок, О.В.

Крикунов, О.П. Кучинська, Е.Ф. Куцова, А.Г. Мазалов, О.Р. Михайленко, М.М. Михеєнко, С.В. Наріжний, В.Т. Нор, Є.С. Нікулін, В.Я. Понарін, В.М. Савицький, З.Д. Смітєнко, М.С. Строгович, В.М. Тертишник, В.М. Усков, Л.І. Шаповалова, В.П. Шибіко, М.Є. Шумило та багато інших вчених.

Невирішені раніш проблеми.

Безперечно, дослідження названих авторів є істотний внеском у правову науку. Проте, багато з них були зроблені ще за часів дії старих Кримінального кодексу України (далі по тексту - КК), Цивільного процесуального кодексу України (далі по тексту ЦПК), Цивільного кодексу України (далі по тексту ЦК), КПК та інших кодексів та законів. Постійна зміна законодавства, що притаманна нашому суспільству на сучасному етапі розвитку держави, потребує відповідної реакції з боку наукової спільноти з метою надання завчасних рекомендацій та пропозицій, спрямованих на його оптимального функціонування.

Мета. Автор статті не намагається у своєму дослідженні комплексно охопити всю проблематику теоретичного та практичного характеру, що має місце в процесі спільного розгляду кримінального провадження та цивільного позову. Наша мета відреагувати на ті окремі недоліки, неповноту законодавства, що впливає на практичну діяльність суб'єктів кримінального провадження, надати відповідні рекомендації, які після їх наукового опрацювання можуть знайти своє втілення в чинних нормативно-правових актах. Це лише точкові питання, що з'являються під час розгляду цивільного позову в кримінальному провадженні. Вони будуть постійно виникати, оскільки кримінальне процесуальне право це рухлива система, що постійно змінюється та відчуває на собі вплив інших галузей права. Разом з тим, навіть така форма вирішення наукових та практичних проблем дозволить поступово заповнити прогалини процесуальної регламентації кримінальних процесуальних правовідносин, зокрема інституту цивільного позову в кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Одним із завдань кримінального провадження, визначеного в ст. 2 КПК, є охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження. У разі, коли особа зазнала майнової або моральної шкоди від кримінального правопорушення, то у переважній більшості випадків формою захисту її прав стає цивільний позов, який є одним із інститутів кримінального процесуального права.

Цивільний позов допускається до розгляду разом з кримінальним провадженням тому, що дії, які утворюють склад кримінального правопорушення, можуть бути одночасно й підставою цивільно-правової відповідальності. Іншими словами, в рамках кримінального провадження поряд з кримінально-правовими виникають і цивільно-правові правовідносини, які реалізуються в межах кримінальних процесуальних правовідносин.

Загальновідомо, що розгляд цивільного позову в кримінальному провадженні має низку суттєвих переваг. Зокрема: а) сприяє всебічному та повному дослідженню обставин кримінального провадження. Встановлення розміру шкоди, заподіяної правопорушенням,

має значення для правильного вирішення не лише цивільного позову, але й провадження в цілому, оскільки в деяких випадках впливає на кваліфікацію кримінального правопорушення, визначення ступеня винності обвинуваченого і міру покарання; б) економить час і засоби суду, учасників кримінального процесу, оскільки виключає необхідність розгляду однієї і тієї ж справи двічі: в порядку кримінального та цивільного провадження. Крім того, має місце й заощадливість коштів учасників кримінального судочинства, оскільки цивільний позивач і цивільний відповідач при розгляді цивільного позову в кримінальному провадженні звільняються від сплати судового збору; в) полегшує позивачеві можливість доказування як наявності, так і розміру завданої кримінальним правопорушенням шкоди, оскільки це здійснюється за правилами кримінального судочинства відповідно до принципу публічності. Згідно ч. 3 ст. 128 КПК цивільний позов про відшкодування збитків, заподіяних кримінальним правопорушенням, може підтримувати прокурор, якщо цього вимагає охорона інтересів держави, а також громадян, які за станом здоров'я та з інших поважних причин не можуть захистити свої права; г) сприяє більш швидшому відшкодуванню заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди, тобто цивільний позов у кримінальному провадженні є важливим засобом швидкого усунення наслідків правопорушення і поновлення прав громадян, підприємств, установ і організацій; г) позбавляє потерпілого необхідності вдруге з'являтися до залу судового засідання і знову відчувати моральні страждання тощо.

Є й супротивники процедури спільного розгляду цивільного позову та кримінального провадження, які в обґрунтування своєї позиції наводять наступні аргументи: а) розгляд цивільного позову в кримінальному провадженні не відповідає принципам кримінального процесу, якому притаманні публічність, а не диспозитивні начала; б) предмет і метод правового регулювання цивільного процесуального та кримінального процесуального права є різним; в) зазначають, що інколи обвинуваченому потрібно погоджуватися з позовом, оскільки багато в чому його доля залежить від позиції

потерпілого-позивача; г) неможливість укладання мирової угоди в рамках кримінального провадження щодо цивільного позову окрім справ приватного обвинувачення; г) відсутність спеціалізації слідчих та суддів, що впливає на строки розгляду кримінального провадження тощо.

Повертаючись до мети нашої статті, окреслимо процесуальну ситуацію, яка мала місце в судовій практиці, та спробуємо з наукової точки зору проаналізувати шляхи її вирішення.

У кримінальній справі суд першої інстанції ухвалює обвинувальний вирок, в якому відповідно до ст. 374 КПК частково задовольняє цивільний позов. Розмір шкоди, завданий кримінальним правопорушенням є визначальним для кваліфікації діяння. Потерпілий-цивільний позивач, який є фізичною особою, не погоджується з рішенням суду, зокрема щодо цивільного позову і подає апеляційну скаргу. До початку апеляційного судового розгляду потерпілий помирає. Виникає питання: що робити з цивільним позовом, який вже був предметом розгляду судом першої інстанції?

Даючи оцінку наведеній ситуації, по логіці, потрібно звернутися до положень КПК, які можуть допомогти вирішити поставлену проблему:

- цивільний позов у кримінальному провадженні розглядається судом за правилами, встановленими КПК. Якщо процесуальні відносини, що виникли у зв'язку з цивільним позовом, КПК не врегульовані, до них застосовуються норми ЦПК за умови, що вони не суперечать засадам кримінального судочинства (ч. 5 ст. 128 КПК);

- апеляційний розгляд здійснюється згідно з правилами судового розгляду в суді першої інстанції з урахуванням особливостей, передбачених главою 31 КПК (ч. 1 ст. 405 КПК);

- якщо в судове засідання не прибув цивільний позивач, його представник чи законний представник, суд залишає цивільний позов без розгляду, крім випадків, встановлених ст.326 КПК. Цивільний позов може бути розглянутий за відсутності цивільного позивача, його представника чи законного представника, якщо від нього надійшло клопотання про розгляд позову за його відсутності або якщо

обвинувачений чи цивільний відповідач повністю визнав пред'явлений позов (ч. 1 ст. 326 КПК).

Аналіз вищезазначених положень, дає підстави стверджувати, що ч. 1 ст. 326 КПК пов'язана з випадками неприбуття цивільного позивача до зали судових засідань із суб'єктивних причин (хвороба, відрядження, небажання приймати участь у процесі тощо). У нашому випадку позивач не з'являється до зали судових засідань внаслідок смерті, а тому буде неправильним суду апеляційної інстанції залишати цивільний позов без розгляду з посиланням на ч. 1 ст. 405, ч. 1 ст. 326 КПК.

Здійснюючи подальший моніторинг положень КПК, можна побачити, що кодекс не містить відповіді на питання про шляхи вирішення цивільного позову в кримінальному провадженні, якщо сталася смерть особи, яка його пред'явила. Саме тому є послідовним повернення до змісту положень ч. 5 ст. 128 КПК, в якій окреслені шляхи вирішення процесуальних ситуацій щодо цивільного позову в кримінальному провадженні, коли вони не унормовані КПК. Іншими словами, враховуючи, що КПК не регламентує питання вирішення цивільного позову в разі смерті цивільного позивача, потрібно: по-перше, звернутися до змісту положень ЦПК. По-друге, у разі наявності в кодексі норм, що регламентують конкретні процесуальні відносини, що виникли у зв'язку з цивільним позовом в кримінальному провадженні, перевірити їх на відповідність (не суперечливість) засадам кримінального судочинства.

Не надовго відступаючи від дослідження основного питання статті, доречно акцентувати увагу на тому, що положення ч. 5 ст. 128 КПК щодо можливості застосовувати положень ЦПК у разі відсутності в КПК норм, які регламентують питання, пов'язані з цивільним позовом, є новацією кримінального процесуального законодавства. Відповідне положення трансформувалося в законодавство із постанови Пленуму Верховного Суду України № 3 від 31 березня 1989 року «Про практику застосування судами законодавства про відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної злочином, і стягнення безпідставно нажитого майна» [1]. Пункт 5 документу містить

роз'яснення, згідно якого суд може керуватися відповідними нормами ЦПК при розгляді цивільного позову з питань не врегульованих КПК. Слід зазначити, що нормативне закріплення даного положення в чинному КПК є позитивним нововведенням, допоможе вирішити процесуальні колізії, дозволить уникнути багатьох непорозумінь у процесі діяльності суб'єктів кримінального провадження.

Моніторинг норм ЦПК логічно приводить нас до положень ст. 37 ЦПК «Процесуальне правонаступництво». Відповідно до її змісту в разі смерті фізичної особи, припинення юридичної особи, заміни кредитора чи боржника у зобов'язанні, а також в інших випадках заміни особи у відносинах, щодо яких виник спір, суд залучає до участі у справі правонаступника відповідної сторони або третьої особи на будь-якій стадії цивільного процесу. Усі дії, вчинені в цивільному процесі до вступу правонаступника, обов'язкові для нього так само, як вони були обов'язкові для особи, яку він замінив.

Отже, маємо положення ЦПК, в яких конкретно окреслено механізм вирішення процесуальної ситуації тотожної до нашого випадку. Залишається перевірити зміст ст. 37 ЦПК на відповідність (не суперечливість) засадам кримінального провадження. Вирішуючи це завдання, на наш погляд, буде неправильним оцінювати лише зміст відповідної статті, адже правовідносини, які унормовує ст. 37 ЦПК, гармонійно пов'язані з іншими нормами ЦПК. Зокрема, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 201 ЦПК суд зобов'язаний зупинити провадження у справі у разі смерті або оголошення фізичної особи померлою, яка була стороною у справі, якщо спірні правовідносини допускають правонаступництво. Провадження у справі зупиняється у випадках, встановлених п. 1 ч. 1 ст. 201 ЦПК - до залучення до участі у справі правонаступника чи законного представника (п.1 ч. 1 ст. 203 ЦПК). Спадщина відкривається внаслідок смерті особи або оголошення її померлою. Часом відкриття спадщини є день смерті особи або день, з якого вона оголошується померлою (ч. 1,2 ст. 1220 ЦК). До складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися

внаслідок його смерті (ст. 1218 ЦК). Для прийняття спадщини встановлюється строк у шість місяців, який починається з часу відкриття спадщини (ч. 1 ст. 270 ЦК). Спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців) (ст. 1216 ЦК).

Підсумовуючи наведені вище положення ЦК та ЦПК в ракурсі нашого модельного кримінального провадження, можна сказати, що у разі смерті особи відкривається спадщина. Для прийняття спадщини існує шість місяців на протязі яких спадкоємці можуть подати відповідну заяву до органів нотаріату. Спадкування передбачає процесуальне правонаступництво, що зобов'язує суд зупинити кримінальне провадження до залучення до участі у справі правонаступника, а саме на строк шість місяців з моменту смерті особи. У нашому випадку потерпілого-цивільного позивача в кримінальному провадженні.

Аналіз ст.ст. 37, 201, 203 ЦПК на відповідність засадам кримінального провадження одразу нашою хує нас на необхідність перевірки відповідності норм ЦПК засаді розумності строків, основні положення якої визначені в ст. 28 КПК. Відповідно до зазначеної норми кодексу під час кримінального провадження кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути виконані або прийняті в розумні строки. Розумними вважаються строки, що є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень. Проведення досудового розслідування у розумні строки забезпечує прокурор, слідчий суддя (в частині строків розгляду питань, віднесених до його компетенції), а судового провадження - суд. Кожен має право, щоб обвинувачення щодо нього в найкоротший строк або стало предметом судового розгляду, або щоб відповідне кримінальне провадження щодо нього було закрито.

Зрозуміло, що зупинення на шість місяців кримінального провадження з метою реалізації процесуального правонаступництва не відповідає засаді розумності строків, входить у протиріччя зі ст. 335 КПК, яка передбачає можливість зупинення судового провадження лише щодо конкретного обвинуваченого у разі, якщо він ухилився від суду або захворів на

психічну чи іншу тяжку тривалу хворобу, яка виключає його участь у судовому провадженні. Не зайвим буде звернути увагу і на те, що може статися така ситуація, коли на протязі шести місяців жодний з потенційних спадкоємців не прийме спадщину, а якщо і прийме, то може не виявити бажання стати процесуальним правонаступником у кримінальному провадженні.

З іншого боку, вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, є обставинами, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні (п. 3. ч. 1 ст. 91 КПК). Тільки за участю потерпілого (цивільного позивача) шляхом надання ним показань, проведенням перехресних допитів, психологічних експертиз, аналізу документів можливо встановити дійсний розмір шкоди, заподіяний кримінальними правопорушенням, який в багатьох випадках, як і в нашій процесуальній ситуації, впливає на кваліфікацію кримінального правопорушення. Залишення питання встановлення розміру шкоди без вирішення є порушенням принципу законності в основі якого є положення про обов'язок всебічно та повно дослідити обставини кримінального провадження, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують чи обтяжують його покарання, надати їм належну правову оцінку та забезпечити прийняття законних і неупереджених процесуальних рішень (ч. 2 ст. 9 КПК).

Виникає двояка ситуація: продовження розгляду цивільного позову в кримінальному провадженні за участю правонаступника, тобто встановлення розміру спричиненої шкоди, може стати порушенням принципу розумності строків кримінального провадження. Залишення вирішення відповідного питання без розгляду - порушенням принципу законності.

Як нам здається, для прийняття правильного рішення в кримінальному провадженні, що є предметом нашого аналізу, треба системно розглянути норми кримінального процесуального, цивільного процесуального та цивільного законодавства, що регламентують досліджувані правовідносини. Зазначимо, що зі смертю потерпілого-цивільного позивача змінюються

складові, що визначають зміст та розмір цивільного позову. Адже відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 1219 ЦК права та обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, зокрема, право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, не входять до складу спадщини. Тобто, відповідно до ст. 1195 ЦК зі смертю потерпілого правонаступник позбавляється права на відшкодування заробітку (доходу), втраченого потерпілим внаслідок втрати чи зменшення професійної або загальної працездатності, а також відшкодування додаткових витрат, викликаних необхідністю посиленого харчування, санаторно-курортного лікування, придбання ліків, протезування, стороннього догляду тощо. Як зазначають укладачі науково-практичного коментарю до ЦК, право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'ю, хоча і є немайновим правом, але таким, що тісно пов'язане з особою, якій заподіяна шкода. Адже в цих зобов'язаннях щодо відшкодування шкоди правоутворюючим є заподіяння шкоди здоров'ю конкретної особи. Її відшкодування покликане компенсувати їй ті витрати, які вона має понести для оздоровлення. Тому спадкоємці не мають відношення до таких виплат як тих, що мають цільове призначення. Утім, суми відшкодувань у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, які мали бути сплачені спадкодавці ще за його життя, але не були ним одержані з тих чи інших причин (наприклад затримка платежу особою, яка сплачує відшкодування), передаються членам його сім'ї, а в разі їх відсутності - входять до складу спадщини [3, с.65-66].

Подальша оцінка трансформації складових цивільного позову приводить нас до ч. 3 ст. 1230 ЦК, відповідно до якої до спадкоємця переходить право на відшкодування моральної шкоди, яке було присуджено судом спадкодавцеві за його життя. Отже спадкоємець-процесуальний правонаступник має право на відшкодування моральної шкоди, але лише той, яка йому заподіяна внаслідок втрати близької людини і в ні в кому разі на ту, яку вимагав первісний цивільний позивач-потерпілий. Підтвердженням зазначеного висновку є ч. 7 п. 27 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також

ділової репутації фізичної та юридичної особи», відповідно до якої у випадку, якщо спадкодавець звернувся до суду з вимогою про відшкодування моральної шкоди і помер на стадії розгляду справи, не допускається процесуальне правонаступництво за вимогою про відшкодування моральної шкоди [3].

Отже, у нашому випадку правонаступник має право на відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням померлому потерпілому-цивільному позивачу, лише в частині прямих збитків за умови прийняття ним спадщини та подачі цивільного позову.

Підсумовуючи наведене вище, зазначимо, що в розглянутій процесуальній ситуації суд апеляційної інстанції в силу об'єктивних та суб'єктивних причин позбавлений можливості розгляду цивільного позову в його первісному вигляді, а тому має прийняти рішення про залишення його без розгляду. Правонаступник має можливість

звернення за захистом порушених прав в порядку цивільного судочинства. В основу ж вироку обвинуваченого як кваліфікуюча ознака має бути покладена реальна шкода (документально підтверджена) завдана померлому потерпілому-цивільному позивачу кримінальним правопорушенням.

Висновки. Аналіз і власне бачення вирішення процесуальної ситуації, що була предметом розгляду нашої статті, дає підстави зробити наступний висновок. У разі, коли кримінальні процесуальні відносини щодо цивільного позову не унормовані КПК, автоматичне застосування положень ЦПК з урахуванням лише правила відповідності засадам кримінального провадження є неправильним. Кожну процесуальну ситуацію необхідно розглядати крізь призму всіх законів, що регламентують спірні процесуальні відносини.

Список використаних джерел:

1. Про практику застосування судами законодавства про відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної злочиним, і стягнення безпідставно нажитого майна : Постанова Пленуму ВСУ від 31.03.1989 р. 27.02.2009 р. № 3 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховного суду України. – Режим доступу : <http://www/scourt.gov.ua>.
2. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи : Постанова Пленуму ВСУ від 27.02.2009 р. № 1 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховного суду України. – Режим доступу : <http://www/scourt.gov.ua>.
3. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використання позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). – Т. 12 : Спадкове право / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Серія «Коментарі та аналітика». – Х. : ФО-П Колісник А. А., 2009. – 544 с.